

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASININ RUDALI MINERAL BAYLIQLARI

Seydullayev A.M.

Ajiniyaz atindagi NMPI Geografiya ham EBT talim bagdari 2-kurs student

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15170391>

Qaraqalpaqstan Respublikasida fundament jer betinen tereñ jalgağanlıgınan ıdırağan qatlamda alyuminiy, temir ham tağı da basqa rudalı qazılma baylıqlardıñ bolıwı múmkinligi boljağan. Bunday dep aytıwımızdıñ sebebi, Qaraqalpaqstan aymağında kóp waqıtlarğa deyin qurğaqlıqtıñ húkım súriwi bolıp tabıladı. Bul jerler úzliksiz suw, hawa ham quyashtıñ tásirinde ıdırawğa ham juwılıwğa májbúr bolğan. Nátiyjede áste eriwshi Al, Fe, Mg sıyaqlı minerallardıñ toplanıwına imkaniyat jaratılğan ham olardıñ qoyıwlasıwına, yaǵnıy koncentraciyasına alıp kelgen. Sonıñ ushın da házir bul másele geologlardıñ dıqqat orayında turıptı.

Geologlardıñ aldında ele de kóp wazıypalar turıptı. Joqarıda ayılğan paydalı qazılmalar endi ǵana bizge belgili bolıp atır. Al, olardı qazıp alıw ushın kóplegen jumıslar ámelge asırılıwı kerek. Bunıñ ushın respublikamızda geologlardıñ otryadı kóbeyiwi kerek.

Rudalı mineral resurslardıñ biri bolğan temir Xojakólde por dáwiriniñ senomon-turon jatqızıqlarınıñ ishinde bir neshe qatlamlar payda etken. Bul jerde temir totıgınıñ (okisi) ulıwma maydanı 3 km² jerdi iyelep jatır. Sonıñ menen bir qatarda temirdiñ qum jınısları menen aralasıp ushırasatuǵın jerleri de bar. Olarda temir muǵdarı 30-40% ti quraydı. Dáslepki esap boyınsha olardıñ zapası 754 mın tonna muǵdarında shamańańan. Biraq, temir kániniñ bunday qorları eler sanaatlıq áhmiyetke iye emes. Sonıñ ushın da bul jerlerde izlew jumısların elede dawam ettiriw maqsetke muwapıq.

Sonday-aq, temir ham titan totıqları Sultan Wáyis tawındaǵı Tebinbulaqtada ushırasadı. Geologiyalıq izertlewler ham analizler nátiyjesinde alınğan maǵlıwmatlarğa kóre Sultan Wáyis taw dizbeginiñ aymağı qara metallurgiya islep shıǵarıwdı jolǵa qoyıw ushın úlken imkaniyatlarğa iye. Ilimpazlardıñ pikirlerine kóre, Tebinbulaq titan-magnetit rudaları káninde temir rudası ham metall bolmağan qurılıs materillarınıñ keñ túrlerin alıw múmkin. Búgingi kúnde Qaraqalpaqstan Respublikasında Tebinbulaq titan-magnetit rudaları kánin ózlestiriw tiykarında metallurgiya bazasın jaratıwdıñ aktual ekonomikalıq mashqalası júzege keldi.

Kán Nókis – Tórtkúl transport jınan 5-7 km aralıqta jaylasqan bolıp, 1937-jılda anıqlanǵan. Urısay aymağında tómengi devon dáwirine tán kremniykarbonatliterrigen ham vulkanogenterrigen jınıslar arasında jaylasqan tómengi tasmómirdiñ piroksenitgabbroli intruziv kompleksi menen baylanıslı.

“O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUDUDLARINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHNING GEOGRAFIK ASOSLARI”

Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi

Tebinbulaq titan-magnetitli káni Ózbekstan Respublikasında ruda jaǵınan iri bolǵan magmatikalıq kán esaplanadı. Ol Sultan Wáyis tawınıń arqa bóliminde usı atama menen atalıwshı intruziv maydanda jaylasqan. Kánnıń maydanı shama menen 8 km² maydandı iyeleydi. Tebinbulaq káni gabbro-piroksenit jaylasqan aymaq ishinde sinklinal burma arasında kremniyli (taslı) slanec hám qatlam-qatlam hák taslardan quralǵan. Onıń quramında ultratıykarlı taw jınıslarına - piroksenit, tebinit, gornbledit hám perioditler quralǵan.

Házirgi kúnde Ózbekstanda qara metall islep shıǵaratuǵın Bekabad metallurgiya zavodı xızmet kórsetpekte. Metall islep shıǵarıw ushın shiyki zat - bul metallolom. Bul túrdegi shiyki zat mámleketimizde sheklengen. Sonıń ushın kárxana jumıs ónimdarlıǵın arttırıw ushın basqa shiyki zat dereklerinen de paydalanıwı zárúr.

Bunday derekler Qaraqalpaqstan Respublikasında Tebinbulaq, Jizzax wálayatındaǵı Temirkán hám Tashkent wálayatındaǵı Súrenata kánlerinen alınıwı maqsetke muwapıq. Tebinbulaq káninen shiyki zattı qazıp alıw sharayatlardı onı eń únemli – ashıq usılda qazıp alıwdı talap etedi. Iлимпazlar Tebinbulaqta rudalardı qazıp alıw Temirkán hám Súrenata kánlerine salıstırǵanda ekonomikalıq jaqtan paydalıraq ekenligin dálilledp berdi. Keyingi eki kánde rudadaǵı metall muǵdarı birqansha joqarı (33-34%). Tebinbulaq káninde metall muǵdarı 14-16% aralıǵında. Biraq, olardıń qorları Tebinbulaq penen salıstırǵanda ádewir tómén. Bunnan tısqarı, eger Tebinbulaqta rudanı ashıq usılda qazıp alıw imkaniyatı bar bolsa, qalǵan ekewinde bul usıldan paydalanıw birqansha qıynshılıqlardı júzege keltiredi. Bul qazıp alıw usılları bayıtıw ushın mineral jetkerip beriwdi sezilerli dárejede páseystedi.

Tebinbulaq káni petrologiyalıq, petroximiyalıq hám mineral-geoximiyalıq jaqtan ózine tán qásiyeti menen Kashkanar hám Gusevogor (Rossiya) kánlerine júdá jaqın. Bunnan tısqarı dunit-piroksenit-gabbro massaları menen ulıwmalıq tárepleri bar. Bul tiptegi rudalar házirgi waqıtta awır sanaatta keń qollanıladı.

Tebinbulaq ruda káni quramında 17-19% temir, 2% titan, 0,5% vanadiy elementleri anıqlanǵan hám qorı 3,5 mlrd. tonna esaplanadı.

Házirgi waqıtta metall ónimleri mámleketimizde tiykarınan metall sınıqların qayta eritiw jolı menen alınbaqta. Sonıń ushın mámleketimiz basshısı tárepinen Sultan Wáyis tawındaǵı perspektivalı hám júdá úlken áhmiyetli temir rudasına bay Tebinbulaq kánine keyingi waqıtta dıqqat itibar artpaqta. Áhmiyetli másele boyınsha Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tárepinen 2018-jıldıń 12-yanvar kúni PQ-3473-sanlı “Tebinbulaq káni negizinde kán-metallurgiya kompleksi qurılısı” investiciya joybarın ámelge asırıw boyınsha islerdi shólkemlestiriw haqqındaǵı qararı qabıl etildi. Qarardıń mazmunında Tebinbulaq titan-magnetitli ruda káni negizinde jergilikli shiyki zattan paydalanǵan halda zamanagóy hám dáwir talabına juwap beretuǵın polat quyıw kárxanasın shólkemlestiriw esabınan óziniń metallurgiya

kompleksin qurıw, sonday-aq, eksport kólemin asırıw hám importtı qısqarttırıw názerde tutılğan. Kánda ózlestiriw jumısları eki basqısha ámelge asırılıwı jobalastırılğan edi. 2021-jıldan baslap jılına 1 mln t polat islep shıǵarılıwı hám kompleks 2024-jılǵa tolıq iske túsiriliwı jobalastırılğan. Biraq sırt elli investorlar menen sóylesiwlerdiń sozılıwı nátiyjesinde kánda paydalanıw hám kompleksti iske qosıw múddetleri arqaǵa sozılmaqta. Sonday-aq, joybarda shoyın hám polat alıwda domen bolmaǵan texnologiyanı qollaw úlken potencialǵa iye.

Geologiyalıq izertlew jumısları dawamında Tebinbulaq kániniń shiyki zat rezervi kólemi 1,1 milliard tonna ekenligi anıqlanǵan. Dáslepki esap-kitaplarǵa muwapıq, jılına 33 million tonna ruda qazıp alınıp, onnan 1,5 million tonna temir alıw gózlengen.

Kán-metallurgiya kompleksi jılına 900 mıń tonna armatura, 225 mıń tonna polat sımalar, 100 mıń tonna ugolok, shveller hám basqa metallardı islep shıǵarıw quwatına iye boladı. Ónimniń 35 payızın eksport etiw kózde tutılğan.

Rossiyanıń TOMS – Mineral shiyki zattı bayıtıw texnologiyaları institutı 2020-jıldıń yanvarınan sentyabr ayına shekem kándegi ruda úlğilerin bayıtıw boyınsha 3 basqıshlı texnologiyalıq izertlewler ótkerip, ruda quramında temir muǵdarı 67% ten joqarı bolǵan koncentrat alıwǵa eristi. Bul tastıyqlanǵan izertlew jumısları tiykarında, temir kánin bayıtıw múmkinshiligi taǵı bir márte tastıyqlandı.

Ulıwma bahası 1,5 mlrd. dollarǵa jaqın bolǵan Qaraqalpaqstan Respublikası Qaraózek rayonında jaylasqan Tebinbulaq káni tiykarında qurılatuǵın kompleks jaqın jıllar ishinde óz jumısın joybarlastırılmaqta.

Joybardı tayarlaw hám ámelge asırıw boyınsha Germaniyanıń “DMT-Group Consulting” hám Avstriyanıń “Horst Wiesinger Consulting” kárxanaları is alıp barmaqta.

Kompleks qurılısına ilimiy tárepten puqta jantasıw, temirden ónim islep shıǵarıw salasında da ayrıqsha mektep jaratıw kerekligi, joybardıń texnikalıq-ekonomikalıq tiykarların jetiliskeń túrde islep shıǵıw, onı ámelge asırıwǵa kóbirek jaslardı tartıw boyınsha Prezidentimiz tárepinen kórsetpeler berilgen.

Komplekste 3 mıńnan aslam adamdı jumıs penen támiyinlew joybarlastırılǵanlıǵı hámde joqarıda keltirilgen maǵlıwmatlardıń barlıǵın analiz etken halda bul joybar tek ǵana Qaraqalpaqstan Respublikası ushın emes, pútkil Ózbekstan ushın eń zárúrli hám áhmiyetli perspektivalıq proektlerden biri esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Turdimambetov, I., Joldasov, A., Iskenderov, A., & Uzaqbaev, Q. (2022). Qaraqalpaqstanm ekonomikalıq ham socialliq geografiyasi.

2. Uzakbaev K. K., Qurbaniyazov Q. A., Xidirbaeva N. A. GEOGRAPHICAL LOCATION OF OIL-GAS RESOURCES THE REPUBLIC KARAKALPAKSTAN AND THEIR USE IN INDUSTRY //Экономика и социум. – 2023. – №. 3-2 (106). – С. 325-328.
3. Uzakbaev K. K., Uzbekistan K., Nukus Baltabaev O. O. GEOGRAPHICAL BACKGROUND OF ARAL GEO-ECOLOGICAL DISASTER //Доктор экономических наук, профессор ЮВ Федорова Доктор философии педагогических наук (PhD), доцент, Мухаммадиев КБ Доктор социологических наук, доцент ТВ Смирнова. – 2023. – С. 3.
4. Узақбаев К. К. АҲОЛИГА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАЛАРИ ГЕОГРАФИЯСИДА ЯРАТИЛГАН НАЗАРИЯЛАР ТАҲЛИЛИ //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 17. – С. 919-929.
5. Узақбаев К. К. АҲОЛИГА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАЛАРИНИ ҲУДУДИЙ ТАШКИЛЛАШТИРИШ //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 14. – С. 233-240.
6. Узақбаев К. К. ҚИШЛОҚ ЖОЙЛАРДА АҲОЛИГА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАЛАРИНИ ҲУДУДИЙ ТАШКИЛ ЭТИШ //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 17. – С. 845-857.
7. Утепова Г. Б., Узақбаев К. К. РОСТ НАСЕЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН И ЕГО ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ //Экономика и социум. – 2021. – №. 10 (89). – С. 1121-1130.
8. Раджапов М.Я., Ешпанова Г., Матмуратов Е.Р. Локальные геоэкологические проблемы и их последствия. – Международный научно-практический журнал «Экономика и социум». 03(118) 2024.
9. Eshimbetov U. et al. Territorial composition of agriculture in the Aral Sea Region of Uzbekistan //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2024. – Т. 510. – С. 01040.
10. Ешимбетов У., Наурузбаева Г., Дальжанов К. Методические вопросы анализа и прогнозирования индустриального развития региона с учетом рационального использования минеральных ресурсов //Экономика и социум. – 2020. – №. 12 (79). – С. 532-540.
11. Ешимбетов У. Х. Формирование точек производственного роста на базе минерально-сырьевых ресурсов как совершенствование территориальной организации промышленности региона (на примере Республики Каракалпакстан) //Экономика и предпринимательство. – 2017. – №. 11. – С. 232-237.
12. Раджапов М. Я., Умаров Е. К., Искендеров А. Б. Қорақалпоғистон ҳудудининг географик ўрганилиш тарихи //Ўзбекистон география жамияти ахбороти. – Т. 22. – С. 74-76.
13. Radjarov M. et al. Qoraqalpogiston hududining tabiati va tabiiy boyliklarining geografik organilish tarixi //in Library. – 2021. – Т. 21. – №. 4. – С. 56-57.
14. Искендеров А. Б., Абдираманов Б. С. У. ЖАНУБИЙ ОРОЛБЎЙИДАГИ ТАБИИЙ ГАЗ КОНЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ МАСАЛАЛАРИ //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Т. 2. – №. 10. – С. 335-339.
15. Вахобов Х. В. Вахобов Улугбек Хурбоевич, Искендеров Алишер Базарбаевич. Типизация горнодобывающих и горно-перерабатывающих сооружений по степени их влияния на окружающую среду //Табиий географиянинг регионал муаммолари Илмий конференция материаллари тўплами. – 2002. – С. 103-105.
16. Умаров, Е. К., Искендеров, А. Б., Раджапов, М. Я., & Айтуганова, А. К. Қорақалпоғистон Республикаси халқ хўжалигини ҳудудий такомиллаштириш муаммолари. Ўзбекистон География жамияти ахбороти, 22, 57-59.
17. Искендеров А. Б., Абдираманов Б. С. У. ЖАНУБИЙ ОРОЛБЎЙИДАГИ ТАБИИЙ ГАЗ КОНЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ МАСАЛАЛАРИ //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Т. 2. – №. 10. – С. 335-339.

“O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUDUDLARINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHNING GEOGRAFIK ASOSLARI”

Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi

18. Iskenderov A. B. GEOGRAPHICAL LOCATION OF CONSTRUCTION RAW MATERIAL RESOURCES IN THE REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN //Экономика и социум. – 2023. – №. 10 (113)-2. – С. 150-153.
19. Iskenderov A. B. THE CURRENT STATE OF USE OF NATURAL GAS FIELDS IN THE ISLET REGION OF THE REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN //Экономика и социум. – 2023. – №. 11 (114)-2. – С. 139-142.
20. Искендеров А. Б., Раджапов М. Я., Жолдасов А. К. Каракалпоқистон Республикасини географик районлаштиришда табиий ресурсларнинг аҳамияти //Табиий ва иқтисодий географик районлаштиришнинг долзарб муаммолари. Илмий-амалий конференция материаллари.-Т.: УЗМУ. – 2004. – С. 85-87.
21. Вахобов Х., Искендеров А. Б., Саидкаримова З. С. Научно-методические основы изучения основных тенденций изменения литогенной основы ландшафтов в горнопромышленных районах //Ўзбекистон География жамияти ахбороти. – Т. 23. – С. 14-15.